

Владимир Рибих

Уставне промене и државно јединство у реторици "Антибирокуратске револуције" у Србији *

Апстракт: "Антибирокуратском револуцијом" називамо обрачун унутар СК Србије, који се одиграо у периоду од 1987. до 1989. године, уз најширу политичку мобилизацију грађана, и чији је резултат уставно преуређење Србије. Током осамдесетих година 20. века, српско комунистичко руководство је, мање или више експлицитно, оспоравало правно-политички и економски поредак у Србији и Југославији, успостављен Уставом из 1974. године. Када су у питању спровођење уставних промена и успостављање државног јединства, Слободан Милошевић и Иван Стамболић су своју реторику заснивали на сличним, а често и истоветним ставовима и аргументима.

Кључне речи: "Антибирокуратска револуција", уставне промене, државно јединство, СК Србије, Слободан Милошевић, Иван Стамболић

Роберт Хејден¹ је први антрополог који је, желећи да допринесе антропологији државе, анализирао уставе и политичку праксу произашлу из њих на простору Југославије, у време распада ове мултинационалне федерације. При томе, он је устав третирао као конфигурациони елемент сукоба, али и компромиса. Намеравам да, у овом раду, користећи нешто старију грађу од оне коју је третирао Хејден, анализирам реторику политичких актера о уставним решењима и на њима заснованој политичкој и привредној пракси. Сматрам да анализа реторике политичких актера може значајно да допринесе разумевању политичке културе, што је основни задатак политичке антропологије.

"Антибирокуратском револуцијом" називамо обрачун унутар Савеза комуниста (СК) Србије, који се одиграо у периоду од 1987. до 1989. године,

* Текст је резултат рада на пројекту *Културни идентитети у процесима европске интеграције и регионализације* (бр. 147035), који Министарство науке Републике Србије финансира у целости.

¹ Robert Hejden, *Skice za podeljenu kuću. Ustavna logika jugoslovenskih sukoba*, Samizdat B92, Beograd, 2003.

уз најширу политичку мобилизацију грађана, и чији је резултат уставно преуређење Србије. Намера ми је да се, у овом раду, позабавим реториком "Антибиروقратске револуције", и то, пре свега, на основу говора и изјава Слободана Милошевића, њеног неоспорног лидера. Поређењем с говори-ма и изјавама Ивана Стамболића, најистакнутијег лидера фракције СК Србије која је поражена на почетку "Антибиروقратске револуције", покушаћу да реконструишем изворе и развој Милошевићеве реторике која се тиче уставних промена и државног јединства Србије и Југославије.

Да би револуција била успешна, нужно је да развије реторику састављену и од елемената оспоравања и од елемената прихватања. Иако револуције бивају запамћене, пре свега, због онога што оспоравају, прихватање дела дотадашњег политичког наслеђа омогућава револуционарима да стекну масовну подршку, али и да дођу у структурну позицију да издејствују промене.

Најзначајнији непосредни резултат "Антибиروقратске револуције" у Србији је промена Устава те југословенске републике и ограничавање аутономије покрајина унутар ње. Из тога можемо закључити да је кључни елемент оспоравања у реторици "Антибиروقратске револуције" било оспоравање уставног положаја Војводине и Косова и Метохије у Србији, али и уставног положаја Србије у Југославији.

Заправо, Милошевић и његови следбеници су напали Устав Југославије и Устав Србије из 1974. године, који су представљали конституционалне акте засноване на ономе што Дејан Јовић назива "Кардељев концепт Четврте Југославије". Наиме, Јовић даје веома хеуристички плодну хронологију и анализу конституционалних концепата Југославије. Први је либерално-демократски концепт *народног јединства*, који је Југославију видео као резултат "југославенског национализма, који се темељио на идеји етничког (прије свега језичког) јединства Срба, Хрвата и Словенаца". Други је концепт *споразумског југословенства*, заснован на Споразуму између Круне и хрватских политичара из 1939. године, којим се изашло у сусрет хрватском концепту нације и признавању *хрватске посебности*. Трећи је етатистички концепт *братства и јединства у социјалистичкој Југославији*, који је резултовао напуштањем политике *народног јединства*, еманципацијом нових нација, али и стварањем чврсте федерације. Четврти је Кардељев концепт, који је Југославију видео као интересну заједницу, "коју на окупу држе прије свега три интереса: а) заједничка одбрана, б) вођење заједничке економске политике и други економски интереси, и ц) изградња социјализма на исти начин", под чим се подразумевало самоуправљање. Јовић наглашава да, за разлику од претходних концепата, "у Кардељевом концепту сродност Јужних Славена нема централно мјесто међу разлозима за стварање и одржање Југославије", што значи да до уједињења југословенских народа није дошло због њиховог јужнословенства, већ

због тога што су ти народи премали да би могли да самостално опстану као "истински независни и слободни народи". Кардељ је сматрао да је "идеја снажне, централизоване државе у потпуној супротности пројекту социјализма", као и да би таква држава била "у нескладу с идејом *пo-друштвљавања државе*". Он је "истински вјеровао да је социјализам одговор на национално питање", а да је "у социјализму унитаризам постао највећа опасност". Према Кардељу, смисао државности југословенских република није био у томе да "обнови државу буржоаског типа него да буде инструмент власти радничке класе унутар сваке нације". Зато, комунисти треба да овладају "*нацијом* којој припадају", а држава треба да буде "*национална по форми а социјалистичка по садржају*".²

Политичка основа за стварање Четврте Југославије постављена је на Осмом конгресу Савеза комуниста (СК) Југославије, одржаном у Београду од 7. до 13. децембра 1964. године, на којем је доминирао став да се узроци националних сукоба налазе, "осим у неравномерном развоју република и покрајина, и у административно-бијурократској расподели". Закључено је да "стварна интеграција не сме да буде наметнута споља", већ треба да буде "резултат развоја сваког народа", што је, према Латинки Перовић, члану највишег руководства Србије крајем шездесетих и почетком седамдесетих година, "отварало могућност самосталнијег положаја република и покрајина у федерацији, односно, измене карактера политичког система".³ Наравно, нова политика је захтевала и одговарајуће кадрoвске промене, које су извршене на Четвртог пленуму Централног комитета Савеза комуниста (ЦК СК) Југославије, одржаном 1. јула 1966. године на Брионима, када је смењен Александар Ранковић, потпредседник Југославије и један од секретара ЦК СК Југославије. Према Мику Трипалу, најутицајнијем члану руководства Хрватске у време "Маспока", али и према другим политичким противницима, Ранковић је био крив зато што је "персонифицирао концепцију бијурократско-етатистичког социјализма и централистичког система Југославије", као и због супротстављања "економским промјенама (привредној реформи из 1965.), промјенама у међунационалним односима (већој самосталности република), демократизацији односа у партији и демократском начину остваривања њене водеће улоге у друштву".⁴ Да би се разумела оваква критика Ранковићевих политичких опредељења треба на-

² Dejan Jović, *Jugoslavija – država koja je odumrla. Uspon, kriza i pad Četvrtе Jugoslavije (1974-1990.)*, Zagreb: Prometej; Samizdat B92, Beograd, 102-154.

³ Latinka Perović, *Zatvaranje kruga. Ishod političkog rascepa u SKJ 1971/1972.*, Svjetlost, Sarajevo, 1991, 31-37.

⁴ Miko Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, Zagreb: Globus, 1989, 69. О обрачуну с Ранковићем видети: Zoran Sekulić, *Pad i čuñnja Aleksandra Rankovića*, Dositej, Beograd, 1989.

гласити да су се, у другој половини шездесетих и првој половини седамдесетих година, под "демократизацијом односа у партији" подразумевали децентрализација СК Југославије и јачање самосталности његових републичких организација. То је створило повољне структурне услове за јачање несрпских етнонационализама и републичких и покрајинских партикуларизама, о чему најбоље сведочи појава "Маспока", хрватског националистичког покрета, чији је саставни део било и хрватско државно и партијско руководство.⁵

Дакле, од шездесетих година, уследио је читав низ политичких промена које су резултовале доношењем Устава Југославије из 1974. године, у којем Миодраг Јовичић уочава више конфедералних елемената. Прво, "републички, па чак и покрајински уставни не морају бити сагласни савезном, већ му само не смеју бити супротни". Друго, предвиђено је да ће се, "у случају супротности, у највећем броју случајева до одлуке Уставног суда примењивати не савезни него републички (покрајински) закон". Треће, републички и покрајински органи "не само што извршавају републичке, односно покрајинске законе и друге прописе, него и највећи број савезних", при чему су практичне могућности за надзор и утицај савезних органа на републичке и покрајинске веома мали. Четврто, Савезни суд "не представља врховни суд федерације и нема, сем сасвим изузетно, инстанциону надлежност у односу на одлуке врховних судова република и покрајина, што значи да се већина случајева завршава "у оквиру република и покрајина, без могућности подношења жалбе Савезном суду".⁶ Такође, како Војин Димитријевић истиче, тежња ка конфедерацији је била уочљива и у паритетном саставу савезних органа, као и у консензуалном одлучивању унутар њих, а основна побуда за таква уставна решења био је "страх од српске доминације, традиционално заједнички и комунистима и несрпским националистима".⁷

Међутим, није само Југославија радикално децентрализована Уставом из 1974. године, већ је то био случај и са Србијом, чије су покрајине, Војводина и Косово, добиле "изузетно самосталан статус, и то на уштрб статуса саме Републике". Ове две покрајине су постале конститутивни елементи федерације, заступљени у свим савезним органима, док су "њихов статус, права и дужности и организација регулисани савезним уста-

⁵ О томе видети: Владимир Рибич, Национализам хрватских комуниста у време "Маспока", *Antropologija*, sv. 6, 2008, 54-74.

⁶ Миодраг Јовичић, *Ustavopravni položaj srpskog naroda u jugoslovenskoj federaciji*, у: Алекса Ђилас (уредник), *Srpsko pitanje*, NIP "Politika", Београд, 1991, 122-124.

⁷ Војин Димитријевић, *Sukobi oko Ustava iz 1974.*, у: Небојша Попов (уредник), *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju (II deo)*, Samizdat B92, Београд, 2002, 19-24.

вом, уместо да то буде препуштено самој Републици". Тако је Србији "ускраћена могућност да она сама својим уставом регулише положај аутономних јединица номинално у њеном саставу", чиме је "постала неравноправна у односу на остале републике".⁸ Дакле, не само да је Србија била једина чланица југословенске федерације која је у свом саставу имала покрајине, већ је и имала знатно мањи суверенитет од других република. Војин Димитријевић закључује:

Не може се порећи да је Србија, према сопственом уставу, прихваћеном у складу са савезним уставом, била у ненормалној уставној ситуацији. Довољно је ако се каже да ужа Србија ("Србија ван аутономних покрајина") није имала сопствене органе, него да су њоме владали србијанска Скупштина, Председништво, Извршно веће и Врховни суд, док је обема аутономним покрајинама зајемчено заступање са могућношћу утицаја. Ови органи нису имали јурисдикцију над аутономним покрајинама, које су имале своје скупштине, председништва, владе и врховне судове. У неким битним стварима, као нпр. друштвеном планирању, одбрани и школству, законодавство је било могуће само на основу консензуса србијанског законодавца и законодавних тела аутономних покрајина, што је довело до тога да неки неопходни српски закони нису донети све до самог краја Југославије, или, да будемо прецизнији, док СК Србије под новим популистичким руководством није уклонио партијску елиту у покрајинама, а потом, једностранним потезом србијанског законодавца, који је био под његовом контролом, укинуо њихову аутономију.⁹

Заправо, покрајинска аутономија никада није укинута, већ је знатно умањена у односу на ону која је била регулисана Уставом из 1974. године. Али да би "ново популистичко руководство" крајем осамдесетих година уопште имало потребу да мења уставни положај Војводине и Косова и Метохије у Србији, као и Србије у Југославији, било је неопходно да српска комунистичка елита с почетка седамдесетих пристане на решења проистекла из Кардељевог концепта. Зашто је тај пристанак дат? Дејан Јовић показује да су српски комунисти, "прихваћајући уставни компромис 1974., вјеровали да дјелују у складу са српским националним интересима", који су били дефинисани у складу с Кардељевом интерпретацијом марксистичког концепта. Они су били уверени да је "разбијање савезног монопола (укључујући и смањивање Титове моћи, те докидање функција које је држао) у српском интересу", пошто је, тиме, Србија "постала *социјалистичка* држава, а Срби су остали уједињени са осталим Србима у једној држави: Југославији". Такође, њихово пристајање на већи суверенитет република и покрајина, требало је да отклони оптужбе за

⁸ Miodrag Jovičić, 124-126.

⁹ Vojin Dimitrijević, 27.

српску доминацију у заједничкој држави. У складу с таквим ставовима, српско комунистичко руководство се, на 14. седници ЦК СК Србије, обрачунало с Добрицом Ћосићем и Јованом Марјановићем, заговорницима концепта Треће Југославије, који су указивали на опасност од јачања партикуларизма и сепаратизма у републикама и покрајинама.¹⁰

Не само да је већина у ЦК СК Србије одбацила Ћосићеве и Марјановићеве аргументе против нове националне политике у Југославији, већ су ови партијски дисиденти искључени из чланства СК. Још горе су прошли актери расправе о амандманима на Савезни устав, одржаној на Правном факултету у Београду 18., 19. и 20. марта 1971. године. Они су се успротивили томе да Војводина и Косово постану конститутивни елементи Федерације, пошто би то нарушило суверенитет Србије. Истовремено, zaloжили су се за то да Савезни устав принципијелно регулише могућност прављења аутономних покрајина и у другим републикама, на основу историјских, етничких, културних, политичких, друштвено-економских и других интереса и разлога. Једини одговор на њихов апел руководству Србије да не прихвати предложене амандмане (који су представљали значајан корак ка Уставу из 1974. године) било је хапшење и осуда професора Михаила Ђурића, као и отпуштање и удаљавање из наставе неколико других наставника Правног факултета у Београду.¹¹

Ипак, после свега неколико година, комунистички дисиденти и опозициони интелектуалци више нису били једини критичари уставног положаја Србије у Југославији. Испоставило се да је ојачани суверенитет покрајина значајно ограничио суверенитет Србије, којој је почео да прети распад, док су све остале републике "консолидирале своје унутрашње односе, и све су биле на путу да постану полудржаве". Због тога је српско комунистичко руководство настојало да промене постигне у директним разговорима с покрајинским елитама, али без икаквих резултата. Након тога су се обратили Кардељу, који је подржао већину њихових захтева, али им је и сугерисао да проблеме решавају унутар Србије, да не очекују помоћ од федералних власти и других република. Такође, саветовао им је да буду стрпљиви и да сачекају да економска интеграција реши проблем.¹²

¹⁰ Dejan Jović, 155-204.

¹¹ Видети: Јован Базић, *Српско питање. Политичке концепције решавања српског националног питања*, Службени лист Србије и Црне Горе, Београд, 2003, 106-109; и Vladimir Ribić, *Srpski nacionalizam na kraju dvadesetog veka*, у: Saša Nedeljković (urednik), *Antropologija savremenosti*, Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu; Srpski genealoški centar – Etnološka biblioteka (knjiga 23), Beograd, 2007, 158-159.

¹² Dejan Jović, 254-259.

Пошто се ситуација погоршавала, српско вођство је постало нестрпљиво, па је, од 27. маја до 5. децембра 1977. године, у руководећим органима СК Србије вођена расправа о уставном положају Србије и покрајина, као и о међунационалним односима. Сви материјали са ове расправе сабрани су у "Плаву књигу", у којој је, поред осуде "великосрпског хегемонизма", "централизма" и "унитаризма", наглашено и незадовољство уставним положајем Србије. Због жестоког отпора покрајина, али и федералног врха и других република, српско руководство је одустало од даље расправе и пристало на *status quo*, а за "Плаву књигу", названу тако због боје корица, јавност је сазнала тек средином осамдесетих година.¹³

Немири на Косову и Метохији из 1981. године послужили су као повод да српско партијско и државно руководство реafirмише и радикализује ставове из "Плаве књиге". Према српској интерпретацији тада актуелних дешавања, нереди на Косову и Метохији су само један од симптома тренда дезинтеграције, који је присутан и у Војводини и у читавој Југославији. Нарочито је истицана неуставност стања у којем се покрајине третирају као равноправне с републикама.¹⁴ На 18. седници ЦК СК Србије, одржаној 23. и 24. новембра 1984. године, формулисана је српска политика према реформи политичког система, која је разрађена у 38 теза. Најзначајнији захтеви тадашњег српског руководства су били следећи:

1. укрупњавање економских јединица, спајањем више самоуправних привредних организација, званих ООУР ("основна организација удруженог рада"), у већа и функционалнија предузећа;
2. јачање извршне власти, укључујући и Савезну владу, као и друге федералне институције;
3. демократизација изборног система, тако што би се увело више од једног кандидата за сваку позицију;
4. уједињење Србије, увећањем овлашћења републике у односу на покрајине.¹⁵

Такође, захтевано је да се заустави исељавање Срба и Црногораца с Косова и Метохије, као и да се осигура њихова потпуна равноправност са Албанцима. Ови захтеви су праћени наглашеном критиком *аутономиштва*, термина који је, у новембру 1981. године, уведен у српски политички речник да би означио "политику затварања и изолације покрајина у односу на Србију".¹⁶

¹³ Видети: Јован Базић, 157-158; Vladimir Ribić, *Srpski nacionalizam na kraju dvadesetog veka*, 159-160; Dejan Jović, 259-261.

¹⁴ Исто, 286-293.

¹⁵ Исто, 316.

¹⁶ Исто, 316-317.

У то време, у сфери цивилног друштва, односно међу националистичким интелектуалцима, постојала је још наглашенија критика уставног уређења Југославије и Србије, као и националне и економске политике која је вођена од шездесетих година. Такви критички ставови су свој најпознатији израз добили у "Меморандуму" Српске академије наука и уметности (САНУ), из 1986. године.¹⁷ Поред напада на претерану децентрализацију Југославије и Србије која је резултат Устава из 1974. године, у чему је био сагласан с тадашњом политиком српског комунистичког руководства, "Меморандум" је донео и неке новине о којима Јасна Драговић-Сосо пише:

...Први пут од 1971. године, он је директно поставио питање Срба у Хрватској, овога пута много снажније и радикалније, приказујући их као жртве дискриминације и 'рафиниране и делотворне асимилационе политике' смишљене да би се ослабиле везе између њих и Републике Србије. Тврдећи да, 'изузимајући период постојања НДХ, Срби у Хрватској никада у прошлости нису били толико угрожени колико су данас', он је поредио тадашњи положај – не косовских Срба, што је већ учињено, већ Срба у Хрватској – са највећом српском траумом тога века. Друго, Меморандум је први пут изричито означио оне који су одговорни за ову ситуацију, односно словеначко-хрватску коалицију, која је држала конце власти у комунистичкој Југославији оличену у тандему Тито (Хрват) и Кардељ (Словенац). Захваљујући њиховој моћи, тврдио је Меморандум, две најразвијеније републике су 'оствариле своје националистичке програме' и сада су биле 'упорни браниоци постојећег система'. Оне су подржавале комадање српског народа, као и 'геноцид' Срба на Косову и ковале завере да одрже Србију у потчињеном и неравноправном положају.¹⁸

Због проблематизовања положаја Срба у Хрватској и отвореног напада на Тита и Кардеља, као и тврдње да се "од коминтерновских времена води политика која угрожава српски народ",¹⁹ "Меморандум" САНУ је "максимално политички искоришћен у Загребу, Приштини, Новом Саду и Сарајеву, као доказ о великосрпским аспирацијама".²⁰ Како би ублажило незадовољство које се јавило у наведеним републичким и покрајинским центрима, "српско вођство је осудило Меморандум и покренуло хајку каква није упамћена у најтврђим комунистичким временима".²¹

¹⁷ О "Меморандуму" САНУ сам већ писао у: Vladimir Ribić, *Srpski nacionalizam na kraju dvadesetog veka, 151-158.*

¹⁸ Jasna Dragović-Soso, *"Spasioci nacije". Intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*, Fabrika knjiga – Edicija REĆ, Beograd, 2004, 264-265.

¹⁹ Славољуб Ђукић, *Како се догодио вођа. Борбе за власт у Србији после Јосипа Броза*, Филип Вишњић, Београд, 1992, 112.

²⁰ Исто, 113.

²¹ Славољуб Ђукић, *Између славе и анатеме. Политичка биографија Слободана Милошевића*, Филип Вишњић, Београд, 1994, 46. О "Меморандуму" САНУ и реакцијама на њега видети: Dejan Jović, 358-367.

Иако се укључило у општејугословенску кампању против САНУ, српско комунистичко руководство је наставило политичку акцију чији је циљ требало да буде промена уставног положаја покрајина у Србији. Међу најистакнутијим борцима за уставне промене био је и Слободан Милошевић, тадашњи председник ЦК СК Србије. На састанку Политичког актива, одржаног у Крагујевцу, у децембру 1986. године, Милошевић је образложио настојања српског комунистичког руководства:

Као што вам је познато, у Скупштини СР Србије донети су закључци у којима су садржани правци мера и акција за унапређивање јединства и заједништва у СР Србији у свим областима друштвеног живота, као и за остваривање уставног положаја Републике, односно њених права и дужности на целој њеној територији. У њима је садржан захтев за разматрањем и оцењивањем: у којим је случајевима проблем различитог тумачења уставних одредаба могуће решити путем јединственог тумачења, а у којим случајевима би требало извршити одређена прецизирања, измене и допуне неких уставних одредби у нормативном делу Устава СР Србије. То су области од изузетног значаја за остваривање Уставом утврђених функција СР Србије: народна одбрана, унутрашњи послови, правосуђе, међународни односи, планирање, вршење права и дужности Председништва СР Србије и других републичких органа, као и јединствено републичко законодавство.

Промене у политичком систему треба да омогуће СР Србији да оствари статус који нема, статус Републике, равноправан са статусом свих других република у Југославији.

Србија не тражи да буде више република од других република, али, сигурно је, не може дозволити ни да буде мање република од других. То што Србија у свом саставу има две социјалистичке аутономне покрајине, не може да буде разлог да се она своди на своје уже подручје, такозвану Србију без покрајина. Односно, да Република Србија буде због тога лишена неопходних политичких и правних ингеренција над целокупном својом територијом, односно приморана да их примењује само на један део своје територије."²²

И након што се, на Осмој седници ЦК СК Србије, одржаној од 23. до 24. септембра 1987. године, обрачунао са својим саборцима из српског комунистичког вођства, Милошевић је наставио да инсистира на државном јединству Србије као услову за њену равноправност с другим југословенским републикама. Пример за то је његово излагање на Дванаестој седници ЦК СК Југославије, одржаној у Београду, јануара 1988. године, у којем је нагласио да

...не доводећи у питање аутономност покрајина, Србија нема намере да се одрекне права да буде република. Снаге које ван Србије, под аргументацијом о

²² Слободан Милошевић, *Године расплета*, Београдски издавачко-графички завод, Београд, 1989, 120-121.

њеној специфичности желе да је лише тога права, да буде република, треба одмах да знају да та аргументација у Србији неће проћи.²³

Дакле, циљ уставних промена је било укидање неравноправног положаја Србије у Југославији, чије је последице, у једном интервјуу из јуна 1988. године, Милошевић описао на следећи начин:

...Србија је у економском погледу заостала, иако природно није сиромашна. Србија има најдужу државну традицију међу југословенским народима, а једина међу југословенским републикама нема основна државна овлашћења на својој територији. Тако више неће моћи. Србија мора да се извуче из економске неразвијености и мора да се конституише као држава, односно као република, без обзира на специфичности, на начин на који су то друге републике у Југославији...²⁴

На Конференцији СК Србије из новембра 1988. године, Милошевић је најавио "крај уставно-правно апсурдних, а политички опасних и неодрживих решења и праксе који су дестабилизовали и Србију и Југославију", указујући на "неодрживост схватања и дугогодишњих политичких понашања која су се заснивала на бирократској и сепаратистичкој политици неких покрајинских руководстава и руководицаца, на затворености социјалистичких аутономних покрајина према Србији у чијем су саставу, на упорном инсистирању на државности уместо аутономности покрајина, на њиховом изједначавању с Републиком, на тројном државном партнерству у оквиру Србије, у коме Србија као Република једноставно није функционисала". Дајући пример за апсурдност такве државно-правне ситуације, Милошевић је подсетио да, у том тренутку, Србија није могла "донети или изменити ни свој Устав иако има статус државе, док се с тим претходно не сложе скупштине њених делова, социјалистичких аутономних покрајина које немају статус државе".²⁵

Коначно, када су у фебруару 1989. године, усвојени амандмани на републички Устав, којима су покрајине враћене у државно-правни поредак Србије, Милошевић је на састанку Политичког актива у Приштини образложио значај таквих промена:

...Сви знају да је Србија била једина република у Југославији која то у ствари није била, која није била Република. Покрајине су са статусом којег су имале по Уставу из 1974. године и још више по пракси која је из тог устава произилазила, биле ван Србије, толико самосталне да су одлучивале о Србији, мада Србија као република, није имала компетенције на својим деловима, односно над покраји-

²³ Исто, 191.

²⁴ Исто, 232.

²⁵ Исто, 298.

нама. А сама тзв. ужа Србија, није једноставно ни административно, ни правно, ни политички, била ништа. Ни покрајина, ни република.

Циљ уставних промена је да се управо отклони та неправда коју Србија има у Југославији, у односу на друге републике. Да буде територијално, административно, правно, политички и друштвено Република, јединствена заједница свих народа и народности који у њој живе.²⁶

Милошевић није случајно искористио прилику да у Приштини промовише уставне промене, пошто су јачање албанског сепаратизма и исељавање Срба и Црногораца с Косова и Метохије, током осамдесетих година били један од главних аргумената српског комунистичког вођства да је неопходно реафирмисати и поново успоставити државно јединство Србије. Таквом аргументацијом се користио и Милошевић, када је, на Шеснаестој седници ЦК СК Југославије, одржаној у Београду, у јулу 1988. године, нагласио да је измена уставног положаја Србије "основа за успостављање правне, политичке и уопште националне сигурности и равноправности свих грађана у Покрајини, као и основа за заустављање исељавања Срба и Црногораца".²⁷ Дакле, неповољан уставни положај Србије довео је, не само до неравноправности те републике у односу на остале југословенске федералне јединице, већ и до неравноправности "радних људи и грађана, народа и народности у остваривању суверених права и слобода", како је Милошевић закључио на, већ споменутој, Конференцији СК Србије из новембра 1988. године:

...Трагична ситуација и дугогодишње деловање контрареволуционарних снага на Косову, масовне појаве незаконитости, неравноправности Срба и Црногораца, Муслимана, Хрвата и других пред законом, њихово исељавање због тога и због других притисака, а нарочито угрожавање личне и имовинске сигурности, неоспорно су великим делом последица управо чињенице да СР Србија није конституисана као држава на целој својој територији, односно да су покрајине изграђиване кроз праксу затварања, одвојености и конфронтације са Србијом.²⁸

На Ванредној конференцији СК Војводине, одржаној у Новом Саду, у јануару 1989. године, Милошевић је истицао своју опредељеност за равноправност свих грађана, настојећи да одагна евентуални страх Мађара и других етничких мањина од уставних промена, чији је циљ био да

...обезбеде једнак правни, материјални, политички и културни положај свих грађана на територији Србије, без обзира на националну припадност. У овом тренутку, као што сви знамо, није тако на Косову. Срби, Црногорци, Турци, Му-

²⁶ Исто, 342.

²⁷ Исто, 254.

²⁸ Исто, 296.

слимани и Роми, и други који су у мањини, угрожени су у својим грађанским и уопште људским правима. Зато се промене Устава које имају за циљ да изједначе све грађане пред законом, не могу истовремено користити као аргумент да уводе неравноправност и дискриминацију.²⁹

Промене републичког Устава заступао је и Иван Стамболић, председник Председништва СР Србије и дотадашњи Милошевићев политички ментор. У свом прилогу дискусији на Шестој седници ЦК СК Србије, из јула 1987. године, Стамболић је, слично Милошевићу, инсистирао на значају уставних промена за равноправност грађана, народа и република:

Промене у нормативном делу Устава СР Србије нису никаква кабинетска потреба доконих политичара. Њих већ поодавно намеће живот. Зато његове налоге треба следити. Предложене промене не воде ка замењивању неравноправности једног народа неравноправношћу другог. Суштина тих промена је ширење, а не сужавање права свих грађана и стварање могућности унапређивања равноправности народа и народности у Социјалистичкој Републици Србији.

Социјалистичка Република Србија се мора конституисати управо у свим, условно речено, "класичним" државним функцијама, и у њима наћи неопходну меру јединственог вршења тих функција. Доследно начелима Устава и југословенског федерализма СР Србија се мора оспособити да дејствује као држава, не истоветно другим републикама, јер има две покрајине – али као Република. У том правцу се и одвијају припреме да би започео конкретан, стварни рад на променама Устава.³⁰

Управо је Стамболић, на Седници свих већа Скупштине СР Србије, одржаној 14. септембра 1987. године, изнео експозе којим је образложио значај уставних промена и указао на њихову ургентност:

Даље одуговлачење разрешавања једног броја отворених питања и спорних уставних одредби неизбежно би нас све више удаљавало једне од других, наводило на преиспитивање већ договореног, подстицало субјективизам и, коначно, водило би рушењу основне поставке и СР Србије и СФР Југославије.

Због тежине свих могућих последица, дугујемо социјалистичкој јавности потпуније објашњење зашто је долазило до спорова, неспоразума, компромисерства, блокада и одлагања уређивања односа у СР Србији.

Уз остало, до овога је долазило и због тога што су неке одредбе Устава из 1974. године о положају покрајина у СР Србији и Југославији двосмислене, непотпуне и непрецизне. Овом оценом, коју је и живот потврдио, не подржавам ничије илузије да пре 1974. године у СР Србији није било проблема. Решавајући неке од њих, Устав из те године створио је, међутим, и правна упоришта за различита, па и супротна тумачења устројства СР Србије као једине сложене републике у СФРЈ.

²⁹ Исто, 322-323.

³⁰ Ivan Stambolić, *Rasprave o SR Srbiji 1979-1987.*, Globus, Zagreb, 1988, 237-238.

Кад у основном закону једне сложене заједнице, каква је СР Србија, више од деценију опстају, најблаже речено, двосмислена решења, онда се неизбежно умножавају неспоразуми и сукоби. Дакле, и ту, у Уставу лежи камен спотицања и повремених раздора међу нама који покушавамо да дођемо до јединствених, за све самоуправне снаге прихватљивих практичних решења.³¹

Последице таквог стања могу да буду кобне за Србију, али и за Југославију:

Дезинтеграциони процеси којима је изложена наша заједница не иду у прилог ниједној југословенској нацији, ниједној републици или покрајини. На тлу СР Србије они, међутим, делују разорније. Сводећи за почетак Републику на њено уже подручје, ови процеси у даљој еволуцији пружају основу политичким аспирацијама које директно угрожавају интегритет Југославије. Уставним променама приступамо након што нас је развој догађаја опипљиво суочио с опасностима таквих кретања.³²

И овом приликом, Стамболић је истакао значај који државна реинтеграција Србије има за права Срба, али и свих њених грађана:

Успостављањем предложених односа, делови српског народа који живе у покрајинама стичу могућност да остварују суверена права и у својој Републици.

Не би се могло ничим оправдати да се Срби, као и припадници других народа и народности који живе у покрајинама СР Србије, упућују на то да, заобилазећи своју Републику, своја суверена права остварују најпре преко федерације или да се њихова грађанска и друга права заустављају на границама покрајина. Уосталом, посматрана и изван националних оквира, та права не могу се омеђавати на територији СР Србије као државе, јер то неизоставно повлачи и њихово суштинско прикраћивање.

Другим речима, кад предложимо да се грађанин са Косова или из Војводине може, под одређеним условима, обратити, рецимо, и Врховном суду Србије, то онда ни у ком случају не значи да се његово право сужава и ограничава. Напротив, његово се право битно проширује, а тиме се обогаћују и демократски односи у друштву. На тај начин ће грађани у читавој Републици бити истински изједначени у правима и одговорностима.³³

Уставне промене у мултинационалној држави каква је била Југославија нужно отварају питање национализма. Треба нагласити да је, у складу са идеолошком доктрином СК Југославије, српско комунистичко руководство третирало национализам као негативну друштвену појаву. У складу с тим, Милошевић је, у својим јавним наступима, жестоко напа-

³¹ Исто, 248-249.

³² Исто, 249.

³³ Исто, 251-252.

дао тако схваћен национализам и одбијао сваку везу српских комуниста с њим. Тако треба схватити следећи део његовог излагања на Деветој седници ЦК СК Југославије, из јуна 1987. године:

...Многи у Југославији су с правом забринути и узнемирени због деловања српских националиста који злоупотребљавају оправдано незадовољство и гнев Срба и Црногораца на Косову, и тешко стање на Косову употребљавају као доказ да је Савез комуниста Југославије организација без утицаја, а Југославија у кризи из које не може изаћи.

Српски комунисти и српски народ никада нису имали разумевања за своје издајнике. И данас се с гнушањем памте, и нове генерације опомињу на четништво као највећу издају у историји српског народа. Зато, сви у Југославији треба да знају да, као ни у рату, ни данас, ни старо ни ново четништво, ни стари ни нови национализам у Србији неће проћи.³⁴

У октобру исте године, на Десетој седници Градског комитета (ГК) СК Београда, Милошевић је послао сличну поруку:

Комунисти и радни људи су с правом огорчени стањем на Косову, али свако у целој Југославији треба да зна да због тог огорчења неће допустити да на сцену ступе мржња и реваншизам према албанској народности ни на Косову, ни у Србији, ни у Југославији.

Нико тако добро не зна као српски народ колико је њему самом јада нанесено од српских шовиниста и националиста. Они су за српски народ заувек остали његови издајници и тако ће бити и у будуће. Српски народ нису у револуцији и рату предводили националисти, потказивачи и кукавице, већ комунисти скојевци, хероји.³⁵

Истовремено, Милошевић је наглашавао да "албански комунисти морају да буду први, најупорнији и најуспешнији борци против свог национализма",³⁶ што је било у складу с правилом да је дужност комуниста да се боре против национализма прво у својој, а тек онда у другој нацији.³⁷ С друге стране, он је отворено оспорио уверење многих југословенских, па и српских комунистичких функционера да су Србија и српски национализам "велика, чак највећа опасност за Југославију", односно да, због своје величине, једино српска нација "реално може бити хегемонистичка".³⁸ Та-

³⁴ Исто, 154.

³⁵ Исто, 182-183.

³⁶ Исто, 147.

³⁷ Дејан Јовић констатује да је то правило "српске комунисте довело у ситуацију да 'занемаре' албански, хрватски, словенски и друге национализме и изразито често говоре о српском национализму". Видети: Dejan Jović, 169.

³⁸ Исто.

кво уверење је проистекло из оцене да је "великосрпска хегемонија" била основна политичка карактеристика Југославије између два светска рата, што је становиште које су југословенски комунисти, под утицајем Коминтерне, преузели од несрпских националиста.³⁹ У већ поменутом интервјуу из јуна 1988. године, Милошевић је рекао:

Мислим да српски народ није никад био експлоататорски и да такав уопште не може бити ниједан народ. Да експлоатише може само класа у оквиру народа. Уколико се ради о великим народима у вишенационалној заједници класног типа, експлоатацији владајуће класе у оквиру тог народа изложена је не само већина тог народа већ и већина других, мањих народа. Српски народ никада није експлоатисао друге југословенске народе. Већину у оквиру свих југословенских народа експлоатисале су заједно њихове буржоазије – српска, али и хрватска, словеначка.

А предмет експлоатације је био пролетаријат југословенских народа, хрватски, словеначки, али исто тако, ништа мање, и српски.⁴⁰

У сличном духу, на Седамнаестој седници ЦК СК Југославије, одржаној у октобру 1988. године, Милошевић је искористио прилику да, критикујући остатке "старе нетрпељивости према Србији изазване њеним тобожњим хегемонизмом", објасни смисао "Антибироградске револуције":

...На ту нетрпељивост су комунисти, радници и грађани Србије, увек били осетљиви. Јер нису дужни да вечно и неоправдано носе одговорност и терет за понашање српске буржоазије пре рата. Поготову што је понашање српске буржоазије било идентично са понашањем хрватске и словеначке буржоазије које су, све заједно, експлоатисале радничку класу Југославије. Данас, морам да кажем, степен те осетљивости опада; јер, ако све што смо до сада учинили није довољан аргумент да српски народ жели да живи у Србији и у Југославији равноправно са другим народима и народностима, додатних аргумената немамо. Једино могу да кажем да је у најмању руку лицемерно оптуживати Србију да хоће да буде супериорна зато што жели да буде равноправна.

Промене у економском и политичком животу Србије које изводимо, треба да допринесу развоју Србије, а нису на штету других народа, других република, нити наше земље у целини. Напротив, оне су у складу са тековинама наше револуције, у складу са темељним опредељењима Савеза комуниста.⁴¹

³⁹ О томе како се формирао и мењао став југословенских комуниста о националном питању између два светска рата видети: Aleksa Đilas, *Osporavana zemlja. Jugoslovenstvo i revolucija*, Izdavačka kuća "Književne novine", Beograd, 1990, 117-145.; и: Ljubomir Tadić, *Komunistička partija Jugoslavije i srpsko nacionalno pitanje*, у: Aleksa Đilas (urednik), 65-77.

⁴⁰ Слободан Милошевић, 220-221.

⁴¹ Исто, 267.

Истом приликом, он је објаснио да је "суштина отпора неких руководстава и појединаца променама, пре свега политичким променама у Србији", повезана са изменом Устава:

...Са тим променама губи само бирократија, а пре свега, покрајинска, а не губи ни у чему, аутономија покрајина, то је сада евидентно. Међутим, у настојању да сачувају своје позиције, они су покушавали да блокирају промене Устава. Чак, и то смо видели, извлачењем на светлост дана из духовног нафталина, упозорење о опасности која се свима спрема од "Велике Србије".

Одмах да вам кажем другови, Србија, као што је познато, нема претензија на територије других република, али има претензија на територију своје Републике. Да ли је та територија велика или мала, зависи до аршина којим се мери, али толика колика је она мора да остане и таква ће и да остане. И у томе Србија очекује подршку свих република, као што је сама спремна да такву подршку другома да, што је уосталом у сличним ситуацијама, кад су друге републике биле у питању, увек чинила.⁴²

Попут Милошевића, и Стамболић се експлицитно изјашњавао против српског национализма и подсећао да се треба борити и против других национализма. Пример за то представља део његовог излагања на седници ЦК СК Србије, од 6. маја 1981. године:

У Савезу комуниста Србије успешно смо разрађивали средства, методе и облике борбе против великосрпског национализма. Његове носиоце морамо и даље онемогућавати. Ту и ако "пресолимо" нећемо погрешити. Али, запоставила се идејна, политичка, пропагандна и друга борба против других национализма, поготово у условима специфичне државне и друштвено-политичке заједнице, каква је Социјалистичка Република Србија.

Потценили смо опасности од албанског национализма и о њему нисмо на прави начин, у право време и на правим местима расправљали. Зато смо препуштали да се често нејасно, једнострано, па и од стране непријатеља тумачи – шта значи јачање аутономије, унапређивање аутономности. Да се тумачи да су друштвено-политичке заједнице и државне заједнице и једнаке зато што су равноправне.⁴³

И Стамболић је прихватао доктрину да сваки комуниста треба да се бори против свог национализма, односно да се национализам "побеђује 'изнутра', споља га је далеко теже уништити".⁴⁴ Такође, наглашавао је да комунистичко наслеђе налаже "у Србији неуморну борбу против великосрпског шовинизма и унитаризма, у Војводини против ускогрудости и

⁴² Исто, 269.

⁴³ Ivan Stambolić, 22.

⁴⁴ Исто, 129.

сепаратизма, а на Косову против нетрпељивости и ускраћивања националних права било којој националној групи".⁴⁵ Међутим, као и Милошевић, он је оспоравао да је српски национализам опаснији од других. Тако треба схватити његово реторичко питање постављено у прилогу дискусији на седници Председништва ЦК СК Југославије, одржаној 23. јула 1985. године:

Да ли у ово време, када су тако изразите на делу дезинтеграционе, аутаркичне тенденције, када већ много година не постоје опасности од великосрпске асимилације, када су насупрот овоме на дневном реду актуелна питања остваривања јединства и заједништва у Социјалистичкој Републици Србији, питања остварености уставног концепта ове Републике, да ли је, дакле, у данашњим околностима логично, адекватно и политички конструктивно стављати тежиште на централизам и унитаризам у Социјалистичкој Републици Србији!⁴⁶

Стамболић је поновио такав став и у једном интервјуу из августа исте године:

У ово време су очигледно на делу дезинтеграционе, аутаркичне тенденције. Већ много година нема опасности од великосрпске асимилације. Данас су актуелна питања остваривања јединства и заједништва у Социјалистичкој Републици Србији, а главни проблеми јесу сепаратизам и многи видови затварања.

Значи, у средишту наше политике морало би бити јединство друштва, јединство Савеза комуниста, јединство Социјалистичке Републике Србије као интегралног дела Социјалистичке Федеративне Републике Југославије. Разуме се, говорим о јединству заснованом на социјалистичким, самоуправним односима и развоју, на текућим и историјским интересима и циљевима који удружују све народе и народности у Југославији у пуној равноправности.⁴⁷

Међутим, Стамболић није нападао сепаратизам и "дезинтеграционе, аутаркичне тенденције" само тако што је умањивао опасност од централизма и унитаризма, већ и указивањем на значај борбе против српског национализма, пошто, како је, у једном интервјуу из септембра 1981. године, истакао:

...идеја о такозваној малој Србији, о Србији које нема, о Србији као београдском пашалуку, чије границе и карте тенденциозно кроје и штампају националисти и непријатељи не само српског народа и Социјалистичке Републике Србије, већ и свих осталих народа и народности у Социјалистичкој Федеративној Републици Југославији, налазе свој ослонац у идеји о великој Србији. Они тако желе да покажу како не-

⁴⁵ Исто, 99-100.

⁴⁶ Исто, 117.

⁴⁷ Исто, 124-125.

ма ни СР Србије, без "велике Србије". То је тло на коме изниче теза "слаба Србија – јака Југославија", о којој је недавно говорио и Лазар Колишевски⁴⁸.

Ми морамо рећи да само јединствена СР Србија, као социјалистичка република рођена у револуцији, јединствена и јака на Програму Савеза комуниста Југославије и Титовој политици равноправности, братства и јединства и самоуправљања, као и јединствене и јаке републике исто тако настале у револуцији, Хрватска, Босна и Херцеговина, Црна Гора, Македонија, Словенија и аутономне покрајине Косово и Војводина, могу чинити јаку и снажну Југославију, као радничку државу, као слободну, независну социјалистичку и несврстану заједницу равноправних народа и народности. Слабљење било које од њих, па према томе и Србије, у чијем су саставу и аутономне покрајине, значи слабљење и дестабилизацију Југославије.⁴⁹

На основу изнетих доказа да су, током осамдесетих година, сепаратистички национализми били опаснији од централизма, унитаризма и "великосрпског хегемонизма, Милошевић и Стамболић су се залагали за чврсто интегрисану федеративну Југославију. Отуда и залагања за промене у Савезном уставу која би од Југославије створила, према Милошевићевим речима, "модерну и демократску федерацију, засновану на равноправности свих народа и народности, али уједно и способну да рационално и ефикасно одлучује о питањима од заједничког интереса, која су јој стављена у надлежност и да обезбеђује законитост и одговорност у спровођењу заједнички утврђене политике и прописа"⁵⁰.

Милошевић је политичко образложење таквих залагања дао на Дванаестој седници ЦК СК Југославије, одржаној у јануару 1988. године:

Учвршћивање Југославије као наше заједничке домовине, стварање услова за ефикасно одлучивање о заједничким интересима у федерацији и успостављање одговорности за спровођење заједнички утврђене политике и прописа, нису ни унитаризам ни централизам, већ нужност на коју смо принуђени уколико желимо да опстанемо у савременом свету. Ниједна од могућих крајности за организацију нашег политичког система не долази у обзир. Ни централизована бирократска држава, ни конфедерација, без обзира што ће у јавној расправи свака имати своје протагонисте.

Југославија, као социјалистичка вишенационална федерација представља прогресивну историјску тековину њених народа и народности и тај њен карактер измене у политичком систему сигурно да не могу да мењају. Али, истовремено су неопходне промене које ће од те социјалистичке федерације, која је у овом тренутку у стању демонтирања, направити модерно, ефикасно организова-

⁴⁸ Лазар Колишевски је био један од најзначајнијих македонских политичара из времена социјалистичке Југославије.

⁴⁹ Ivan Stambolić, 49.

⁵⁰ Слободан Милошевић, 296.

но и одговорно друштво у економском, политичком и културном погледу, које ће држати корак са светом у коме живимо. Са светом у коме се данас брже смисле и примене нове технологије, него што се ми усагласимо око неког документа. И који, тај свет, нас не чека, напротив, оставља нас на репу догађаја уколико не савладамо дезинтеграцију, неефикасност, неодговорност, ускогрудост.

Савез комуниста се, дакле, у предстојећој дискусији мора заложити за она решења која чувају и развијају Југославију као економски и политички јединствену заједницу, организовану као социјалистичко и самоуправно друштво...⁵¹

Лидер "Антибирокарске револуције" је такво виђење Југославије легитимисао тековинама социјалистичке револуције спроведене у контексту Другог светског рата, у којој, како је још у јуну 1985. године истицао, нико "није гинуо за покрајину и регион, није ни за републику, бар не у смислу у којем она данас хоће да постоји", већ су само "слобода и социјалистичка Југославија имале ту цену".⁵² Штавише, за Милошевића је Југославија била резултат историјског континуитета социјалистичке револуције са ранијим периодом модерне историје југословенских народа, али и са касним осамдесетим годинама 20. века:

...Ми смо били различити у прошлости, али истовремено са снажном тежњом коју су изражавали прогресивни људи у оквиру сваког народа, да живимо заједно. Те тежње нас коначно обједињују у социјалистичкој револуцији и на њиховим основама се гради социјалистичка Југославија. Мислим да је и данас заједнички интерес радничке класе свих наших народа и народности да живе у социјалистичкој и јединственој земљи...⁵³

На митингу поводом годишњице антифашистичког устанка у Србији и изградње "Термоелектране Дрмно", у јулу 1988. године, Милошевић је објаснио зашто је живот у "социјалистичкој и јединственој земљи" у интересу свих југословенских "народа и народности" :

Без Југославије била би угрожена слобода свих наших народа. Мали и разједињени, ми бисмо лако постали предмет интересовања великих и јаких, као што је раније у историји и било. А без социјализма били би угрожени интереси радничке класе и већине грађана целе наше земље. Јер социјализам, уз све своје недостатке, представља друштво без класа и без експлоатације, праведније од свих која су до сада постојала. Југославија и социјализам су заједнички интерес свих наших народа, већине грађана – њих треба да чувамо и градимо равноправно, јединствено, братски.⁵⁴

⁵¹ Исто, 190-191.

⁵² Исто, 55.

⁵³ Исто, 233.

⁵⁴ Исто, 246.

Међутим, због отпора на који су "Антибирокуратска револуција" и уставне промене у Србији наишле код комунистичких руководства неких других република, Милошевић је био принуђен да, на Двдесетој седници ЦК СК Југославије, одржаној у јануару и фебруару 1989. године, брани и неке "центрифугалне" карактеристике југословенског федерализма:

Југославија је федеративна заједница свих народа и народности који у њој живе. То значи да су сви они међусобно равноправни, односно да имају једнак положај у економском, политичком и културном животу земље у којој се налазе. Ова, рекло би се неспорна констатација, мора, међутим, данас да се провери. Односно, данас је јасно да је у Југославији већ дуже време присутна свест да збир гласова може да одлучи о судбини једног дела целине, да однос снага може да суспендује федеративно уређење. А то би значило да о судбини једног народа одлучују други народи, без обзира да ли се тај народ слаже с њиховим одлукама.

У нашој политичкој и друштвеној пракси још је присутна склоност, када је реч о Србији, да о њеним интересима одлучују други, независно од става који о тим интересима има она сама. А да се противљење таквој пракси прогласи за активност која је уперена против интереса Југославије.

Морам одмах да кажем, да ако би Југославија била замишљена као заједница у којој је Србија подељена на три дела и на коленима, онда би Србија била против такве заједнице, против такве Југославије. Онда бисмо ми били за другачију Југославију, односно за једино могућу Југославију – за Југославију у којој су сви равноправни, па према томе и Србија. При том би нам било свеједно да ли ће је неко звати трећа, пета или десета. Битно је да у њој нико није понижен, дискриминисан, експлоатисан.

Ово исто мислим када је у питању интерес неке друге републике, неког другог народа.

Свака република има право на такав исти однос према себи, на право и дужност да сачува интересе и достојанство својих грађана.⁵⁵

Залажући се за чвршћу интеграцију југословенске федерације, Милошевић се служио и економским аргументима. Још на почетку своје каријере, у новембру 1984. године, он је упозорио да је "југословенско тржиште све мање јединствено и да чак губи карактеристике заједничког тржишта", да би закључио следеће:

...Свакоме је јасно да се економски интереси народа и народности само привидно могу у пуној мери остваривати у оквиру тзв. "националних економија", а да се стварно они могу у потпуности реализовати једино на јединственом тржишту, у јединственом југословенском привредном простору.⁵⁶

⁵⁵ Исто, 330.

⁵⁶ Исто, 30.

Током "Антибијурократске револуције", Милошевић је још више разрадио такве аргументе, а као пример за то може да послужи његово излагање на Конференцији СК Србије, из новембра 1988. године:

...Јединствено југословенско тржиште није унитаризам, већ услов постојања Југославије. Без њега, а с републичким и покрајинским економијама Југославија постаје лабава конфедерација – и у економском погледу све сиромашнији ловни резерват у коме су мање развијени предмет експлоатације више развијених.

Идеје "о националним економијама" су малограђански захтев, у основи примитиван, који због своје природе мора бити националистички, назадан, везан за прошлост, без осећања за будућност. Наше је мишљење да је Социјалистичка Југославија многонационална добровољна заједница, да је федеративно уређење незаменљиво, да републике и покрајине имају значајне обавезе и права, што значи и у привредном животу. Међутим, Југославија мора представљати јединствено привредно подручје, на коме постоје истоветна системска решења и слободно кретање производа и услуга, новца и капитала, људи и знања. Ако се залажемо да Југославија буде отворена према свету, онда најмање може бити вештачки издељена изнутра. Зато само подсецањем корена бијурократизму и провинцијализму и сваком примитивизму, могу кренути напред привреда и демократија, материјално благостање и духовно стваралаштво.⁵⁷

Истом приликом, он је објаснио да се СК Србије :

...залаже за јачање неопходних јединствених функција Федерације и у привредном и у политичком смислу. Али не зато да би се садашњи претежно републички етатизми вратили на ниво Федерације, већ да би се обезбедила јака и ефикасна, делотворна регулатива за онај број тачака у друштвеној репродукцији на којима држава мора ефикасно и одлучно да делује у тржишним привредама. А она то у свима, па и у најлибералнијим и чини.

Савез комуниста Србије се бори против сваког етатизма – од општине до Федерације. Али се етатизмом и централизмом не може назвати жеља и тежња да се јединствено регулише монетарно-кредитни систем, систем односа с иностранством, порески систем и њима припадајуће политике. То јединствено регулишу и оне федералне заједнице (СР Немачка и САД) које имају изразито тржишну привреду...⁵⁸

Због свега тога, како је Милошевић истакао на Дванаестој седници ЦК СК Југославије, из јануара 1988. године, требало је да предложене промене Савезног устава :

...обезбеде функционисање јединственог југословенског тржишта као и његову равноправну доступност свим економским субјектима. Јединствено југосло-

⁵⁷ Исто, 287-288.

⁵⁸ Исто, 288.

венско тржиште је први услов за постојање Југославије као јединствене заједнице и као савремене државе. Ни једна држава у овом времену, била она капиталистичка или социјалистичка, не може ни да функционише ни да се развија без јединственог тржишта. То је азбука и економије и историје савременог света, законитост коју може да не уважава само онај ко би желео да се распаднемо.⁵⁹

Према Милошевићу, јединствено југословенско тржиште би било "степеница ка укључивању у светско тржиште и међународну поделу рада", али је, пре свега, требало уклонити "административне регулативе којом је блокирано или потиснуто деловање тржишних законитости". Тиме би се отклонили и "страх да је јединствено тржиште параван за централизацију и ново администрирање", и "страх да ће нам тржиште угрозити социјализам".⁶⁰ У истом интервјуу, из јуна 1988. године, Милошевић је нагласио да би спровођење таквих економских реформи било нужно и за укључивање Југославије у европске интеграције, односно за њену припрему за планирано чвршће повезивање земаља Европске заједнице у 1992. години:

Да бисмо се укључили у те импресивне интеграционе процесе, морамо прво ми да се интегришемо. Главни основ тих интеграционих процеса у Југославији треба да буде економски интерес произвођача за кретањем рада, друштвеног капитала и знања широм земље. А то може бити остварено само у условима тржишне привреде и јединственог југословенског тржишта.

Што се тиче односа Југославије према уједињеној Европи, морамо се интензивно припремати и економски прилагодити наступајућој економско-политичкој ситуацији у Европи после 1992. Ниједна од земаља Заједнице, ако то не учини, нема шансе; а то чине и друге земље које желе да интеграцијом Европе и саме постигну веће резултате у остваривању својих економских интереса. Наиме, нико разуман неће дозволити да га тај процес избаци из орбите односа са овом моћном економском групацијом.⁶¹

Попут Милошевића, и Стамболић је сматрао да "у опредељености за политику националне равноправности и за федеративну Југославију, српски народ има потпуно истоветне интересе и потребе као и други народи Југославије", као и да у таквој "егзистенцијалној опредељености за федеративну Југославију, Социјалистичка Република Србија, њена радничка класа, њен Савез комуниста имају и унутрашњу сигурност и заједничке циљеве са свим републикама у Југославији".⁶² На основу таквог става, Стамболић је, на седници ЦК СК Србије, од 14. априла 1986. годи-

⁵⁹ Исто, 189-190.

⁶⁰ Исто, 238-239.

⁶¹ Исто, 241-242.

⁶² Ivan Stambolić, 119.

не, формулисао политичке задатке чије испуњавање треба да допринесе чвршћој интеграцији Југославије:

Међу главне задатке СК Србије и СР Србије спада даља, доследна и свестрана политика изграђивања и јачања федерације на принципима самоуправљања, националне равноправности и јединства. Није овде потребно доказивати зашто комунисти Србије непоколебљиво стоје на становишту да је федеративно уређење Југославије једино које јамчи равноправност и сигурност српском као и свим народима и народностима у Југославији. Разуме се, органи федерације морају ефикасно деловати у оквирима својих овлашћења. Уколико то изостаје, компромитује се и сам принцип федерализма, отварају се бреше за националистичка трвења, па и сукобе.

Стога смо сви дужни да пружимо нове доприносе како изграђивању политике у федерацији, тако и њеном доследном остваривању, а посебно што ефикаснијем раду свих органа и институција федерације. Такође, неопходна је много тешња међурејубличка и међупокрајинска сарадња у свим областима живота. Комунисти су дужни да покрећу многе нове акције за развој свих самоуправних видова сарадње у свим областима друштвеног живота у читавој Југославији.⁶³

Према Стамболићу, јединство југословенских комуниста било је један од главних услова за постојање јединствене Југославије. Он је, на седници ЦК СК Србије, из јануара 1986. године, нагласио:

Сви ћемо се сигурно сложити да односи у СКЈ нису формално, већ суштинско питање са становишта функционисања федерације и развоја социјалистичког самоуправљања и да је јединствени СКЈ битна претпоставка постојања јединствене Југославије као државне и самоуправне друштвено-политичке заједнице. Тако конституисани односи у СКЈ који претпостављају и самосталност делова и јединственост целине на принципу демократског централизма, на суштински начин обезбеђују самосталност република и покрајина и државно и самоуправно јединство Југославије.⁶⁴

Успостављање односа међузависности између јединства СК Југославије и саме Југославије захтевало је да се пружи одговарајућа политичка интерпретација историје југословенских комуниста. На свечаној седници ЦК СК Србије, посвећеној чедрдесетогодишњици оснивачког конгреса КП Србије и одржаној 11. маја 1985. године, Стамболић је објаснио како је оснивање националних, односно рејубличких комунистичких партијских организација допринело јединству југословенских народа:

⁶³ Исто, 176-177.

⁶⁴ Исто, 149.

Организовање Комунистичке партије Југославије у оквиру сваке од југословенских нација или, тачније речено, данашњих република, није значило њено претварање у механички збир овако формираних републичких, националних комунистичких партија. Било је то њено саображавање организацији националног и државног суверенитета народа, који су још у Јајцу донели одлуку да створе нову, федеративну Југославију, заједничку државу равноправних народа и народности. Тиме су створене додатне претпоставке да се Комунистичка партија Југославије најдубље укорени у радничку класу и све народе, задобијајући њихово трајно поверење. То је био и пут да се и убудуће води успешна јединствена борба Комунистичке партије Југославије на стратешком правцу класног националног ослобођења. Тако је дефинитивно утемељено опредељење Комунистичке партије Југославије, и касније Савеза комуниста Југославије, да се државни суверенитет, национални интегритет и национални интереси у нашој земљи имају изводити и тумачити са позиција историјских интереса радничке класе, а не било које отуђене групе.

Без јединства партије нема јединства народа и народности на овом тлу. А без јединства народа и народности нема јединства Југославије или, тачније речено, нема Југославије. Југославија – онаква каква је замишљена и остварена на заседањима АВНОЈ-а и онаква каква јесте данас – може постојати само кроз остваривање тих историјских интереса радничке класе и њено јединство на самоуправним, демократским принципима.

У јединству комунистичког покрета Југославије био је кључ укупног развоја и Савеза комуниста и читавог нашег самоуправног социјалистичког друштва. Кад год је у Савезу комуниста Југославије долазило до фракционаштва, нејединства, или јединства само на речима, трпела је радничка класа, угрожавани су њени интереси, а самим тим и интереси читавог народа.⁶⁵

Међутим, Стамболић се није задржавао само на идеолошким и историјским аргументима, већ је, као и Милошевић, износио и економске разлоге за чвршћу интеграцију Југославије. У мају 1981. године, он је инсистирао на раздвајању концепта националне економије од концепта самоуправног социјализма, тврдећи да

...ако се под националном економијом подразумева то да вишком рада у нашим републикама и покрајинама располаже део представника и заступника народа и народности без радничке класе или у име радничке класе онда таква републичка и покрајинска економија води у национализам. Стога се некритичким тезама о националним економијама ваља супротставити са радничко-класних позиција – захтевом за самоуправном економијом наших република и покрајина. Не наводе ли тезе о националној економији на вертикално организовање припадника нација и народности, на национално организовање у раду што је за Савез комуниста Југославије одувек неприхватљиво.

Истицањем и остваривањем пароле самоуправна економија уместо конзервативне и често реакционарне пароле о националној економији, отвара се могућ-

⁶⁵ Исто, 100.

ност да се стане на пут подржављењу вишка рада радничке класе, да се чупају корени економског национализма.

Према томе, када уместо појма национална економија употребљавамо појам самоуправна економија наших република и покрајина, онда је свима јасно да самоуправна самосталност република и покрајина није нити сме бити етатистичко-административна категорија ни анархија, ни право на национални егоизам, већ је то специфичан вид и израз самоуправљања радног човека.⁶⁶

Истовремено, Стамболић је, у интервјуу из септембра исте године, инсистирао на томе да

...наша критика затворених републичких и покрајинских привреда и територијализације средстава полази са позиција социјалистичког самоуправљања, самоуправног удруживања рада и средстава. Зато се и морамо стално разграничавати и идејно обрачунавати са свима онима који у републикама и покрајинама виде само препреке самоуправној интеграцији, а не инструмент самоуправљања, који би чак да преко критике аутархије доведу у питање и само постојање република и аутономних покрајина.

Дакле, морамо енергично одбити сва више или мање изражена стварно бирократско-централистичка и слична схватања и њихова подметања за права, једина, па чак и самоуправна решења. Зато морамо још више истицати да изван основа уставног концепта југословенске федерације, изван основа уставног концепта република и покрајина и мимо јасно утврђене политичке линије Савеза комуниста ни један други концепт за нас није прихватљив.⁶⁷

Иако се јасно ограђивао од централизма, унитаризма и етатизма, Стамболић је, на седници ГК СК Београда, из октобра 1983. године, нагласио да је уставном реформом из седамдесетих година "радикално спроведена децентрализација друштвеног капитала" довела до такве ситуације "у којој више готово нико не производи за југословенско тржиште, већ свако ради 'за себе'".⁶⁸ У наставку је, тврдећи да децентрализација није нужно самоуправна, већ може да буде и етатистичка, констатовао:

Очигледно, самоуправна децентрализација је нешто друго од пуког административног "преношења" права и одговорности. Самоуправна децентрализација као начин и средство подруштвљавања економије, као истинска деетатизација, ма колико то звучало парадоксално, претпоставља и одговарајућу централизацију. То је уједињавање на самоуправни начин и самоуправним средствима. Таква централизација се битно разликује од оне против које смо се били – од централизма који одозгоре истерује некакво политичко "административно оперативно руководство".⁶⁹

⁶⁶ Исто, 23.

⁶⁷ Исто, 52.

⁶⁸ Исто, 66.

⁶⁹ Исто, 67.

Како је време одмицало, Стамболић се, у свом залагању за југословенско јединство и борбу против републичког и покрајинског етатизма, све мање позивао на самоуправни социјализам, а све више на тржишну привреду. У свом реферату на Десетом конгресу Савеза комуниста Србије, одржаном 26. маја 1986. године, он је истакао да

...потискивање тржишта, готово увек јача етатизам. Није ли разбијање јединства југословенског тржишта довело до јачања децентрализованог етатизма, који лако постаје основа сваког национализма. Зато јачање јединства југословенског тржишта јесте и пут снажења јединства југословенске заједнице.⁷⁰

Из свега наведеног, види се да су се и Слободан Милошевић и Иван Стамболић, у својој реторици, залагали за успостављање равноправности Србије и Срба с другим републикама и "народима и народностима" у чврсто интегрисаној федералној Југославији. Да би се то постигло, према овој двојници српских комунистичких лидера, било је потребно реинтегрисати Војводину и Косово и Метохију у политичко-правни поредак Србије, пошто је тадашњи уставни положај те две покрајине знатно ограничавао суверенитет и функционалност Србије, чинећи је, на тај начин, инфериорном у односу на друге југословенске републике. Истовремено, они су осуђивали централизам, унитаризам и српски национализам, али су и оспорили међу југословенским комунистима раширено мишљење да су сепаратистички, односно несрпски национализми мање опасни. Уз то је ишло и оспоравање могућности успостављања српске хегемоније у Југославији. На основу тога, и Милошевић и Стамболић су се залагали за чврсто интегрисану југословенску федерацију, са увећаним овлашћењима савезних власти и јединственим тржиштем. При томе, представљали су се као чувари тековина партизанског покрета и социјалистичке револуције из Другог светског рата, као и политичког наслеђа свих ранијих бораца за државно уједињење Јужних Словена. Економске аргументе за чвршће интегрисану федерацију су заснивали на сопственом опредељењу за самоуправни социјализам, али и за укључивање Југославије у глобалне и европске привредне токове и тржишне интеграције.

Дакле, државно и партијско вођство Србије (са изузетком представника покрајинских државних и партијских органа) је, током осамдесетих година 20. века, мање или више експлицитно, оспоравало правно-политички и економски поредак у Србији и Југославији, успостављен Уставом из 1974. године. Наиме, српско комунистичко руководство је, у другој половини седамдесетих година, своје незадовољство ограниченим суверенитетом Србије над покрајинама каналисало кроз неуспешне поку-

⁷⁰ Исто, 192.

шаје да наметне своје тумачење уставних решења. Смрт Јосипа Броза Тита у 1980. и сепаратистичка побуна Албанаца на Косову и Метохији у 1981. години створили су услове да српски комунисти постепено радикализују своје ставове и са борбе за "исправно" тумачење пређу на оспоравање Устава из 1974. године.

У то време, најгласнији противници Устава из 1974. године били су српски националисти из сфере цивилног друштва, који су се залагали за слична политичко-правна и економска решења као и српско комунистичко руководство. Сличан консензус је постојао и 1990. и 1991. године, када су се све релевантне странке у Србији изјасниле за чврсто интегрисану југословенску федерацију (којој је једина прихватљива алтернатива била самоопредељење Срба, односно њиховостанак у једној држави), наспрот опредељењу за конфедерацију, односно за државну независност, које су делиле све значајне хрватске и словеначке политичке снаге.⁷¹

Парадоксално, управо због тог српског националног консензуса о државном јединству Србије и Југославије, а самим тим и о државном јединству Срба, дошло је до обрачуна између Милошевићеве и Стамболићеве фракције у СК Србије. Наиме, у другој половини осамдесетих година, опозициони националистички интелектуалци из сфере цивилног друштва извршили су снажан притисак за демонополизацију политичког живота, инсистирајући на побољшању положаја Србије и Срба у Југославији. Истовремено, појавио се и грађански покрет Срба с Косова и Метохије, који је дефинитивно извео политику из државних и партијских органа на улице.⁷² У таквим околностима, "Антибијурократска револуција" је задовољила потребу српских комуниста за политичком мобилизацијом, путем унутрашње диференцијације. Јавно оптужујући Стамболићеву фракцију за опортунизам, инертност и незаинтересованост за српске националне интересе, Милошевић је, с једне стране, припремио СК Србије за нове услове политичког деловања, док је, с друге стране, симулирао плурализам, што је још увек партијски неорганизованој опозицији значајно сузило простор деловања. Но, та тема заслужује посебно истраживање.

⁷¹ Видети: Vladimir Ribić, Srpski nacionalizam na kraju dvadesetog veka, 163-170; и: Владимир Рибич, *Подељена нација. Српски национализам и политички сукоби у Србији 1990-2000.*, Српски генеалогски центар – Етнолошка библиотека (књига 16), Београд 2005, 261-282.

⁷² Nebojša Vladisljević, Nationalism, Social Movement Theory and the Grass Roots Movement of Kosovo Serbs, 1985-1988, *Europe-Asia Studies*, Vol. 54, No. 5, 2002, 771-790; и: Владимир Рибич, Неформална политичка мобилизација и нестрпљиви национализам на Косову и Метохији, *Етноантрополошки проблеми*, год. 3, св. 1 (н.с.), 2008, 233-238.

Vladimir Ribić

Constitutional changes and state unity in the rhetoric
"Anti-bureaucratic revolutions" in Serbia

We call "Anti-bureaucratic revolution" the clash within the Socialist Committee of Serbia, which took place in the period between 1987 and 1989, with the broadest political mobilization of citizens, and the result of which was constitutional reformation of Serbia. During the '80s of the 20th century, the Serbian Communist leadership had, more or less explicitly, disputed (questioned) the legal-political and economic order in Serbia and Yugoslavia, which was established by the 1974. Constitution. When it came to executing (carrying out) the constitutional changes and establishing the state unity, Slobodan Milošević and Ivan Stambolić had based their rhetoric on similar, and often the same attitudes and arguments.

Key words: "Anti-bureaucratic revolution", constitutional changes, state unity, Socialist Committee of Serbia, Slobodan Milošević, Ivan Stambolić

Vladimir Ribić

Les changements constitutionnels et l'unité de l'Etat dans la
rhétorique de la "Révolution anti-bureaucratique" en Serbie

Nous appelons "Révolution anti-bureaucratique" un règlement de comptes à l'intérieur du Parti communiste de Serbie, qui a eu lieu entre 1987 et 1989, accompagné de la mobilisation politique des citoyens la plus large, et dont le résultat est le remaniement constitutionnel en Serbie. Au cours des années 80 du 20e siècle, les dirigeants communistes serbes contestaient plus ou moins explicitement, l'ordre politique, juridique et économique en Serbie et en Yougoslavie, instauré par la Constitution de 1974. Lorsqu'il s'agit de mettre en oeuvre les changements constitutionnels et l'établissement de l'unité de l'Etat, Slobodan Milošević et Ivan Stambolić basaient leur rhétorique sur des positions et des arguments semblables, souvent même identiques.

Mots-clés: "Révolution anti-bureaucratique", changements constitutionnels, l'unité de l'Etat, Parti communiste de Serbie, Slobodan Milošević, Ivan Stambolić